

Fidan MALİK

Köç. Ağla ilk olaraq yol, tozu ünvan, köçmək gəlir. Bozox xoş əhval yaradır, bozox pis Əlbəttə, hara, necə və nə üçün köçməkdən əsildir.

Görünən, insan həyatı boyunca necə dəfə köç edə bilər?.. Eldən-ələ, obadan-oba, yaqonlardan çadırlara, dost-nəsin evindən-qohum-qardaşa, kəndən-kəndə, şəhərdən-şəhərə. Bozox üzünə xoş baxdılar, bozox xər. "Monim bitirsizmi, necə yurum-yuvam vardı", hayırmaq istəyər, anma qohurlorun, səzlər boğazında düyünlənər. Gözdiyi hər obada, hər eldə, gördüyü hər ağacda, hər güldə öz elinin otını arar. Həttə küllüyə belə qulaq kəsirlər. Sanki onun vıyıldızında da döğmə bir səs eşitmək istəyir ki, o yerləri nəfəsi göldükə unutmasın. Bir də görülmək, topraqına toxunub, suyundan içməyi, gününoşu qızmaq ümidli hər gün ürəyi döyünər, durar.

El-obanın da taleyi insan kimi yaranandan bəlli olarmış. Göç türklərinin əzəli, obodi yurdu, aşıqların beşiyi olan, xalqına çox sayda dəyərli simalar bəxş edən, füsunkar təbiəti, oheçə qotlma, təcavüzə moruz qalmış, nəhəli yüzilliklər boyu məcburən və kiütləvi zorakılıq deportasiya edilmiş başılıqlı Göyçə mahalı kimi...

Göyçə mahalı 1747-1828-ci illərdə (indiki Ermənistan adlandıran) İrəvan xanlığına məhəl olub, Sovet hakimiyyəti illərində Çəmbörək, Basarçəqər, Aşağı Qaranlıq, Kəvər kimi inzibati rayonlara bölünən, Göyçə götünün səhilləri boyu geniş torpaqları ohaatə edən, 1988-ci ilə qədər azərbaycanlıların kompakt yaşadığı bir ərazi idi. Əhəli bir zamanlar əsəson kiçiklik, maldarlıq, arıqlıq, bağçılıq, xalçəçılıq və bağbaçılıqla məşğul olub, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinə qiymətli töhfələr bəxş edib, Aşıq Ali, Aşıq Ələsgər, Aşıq Əsəd, Aşıq Qurban kimi səs-söz ustadları yetişdirən Azərbaycan aşıq sənətinin beşiyi sayılıb.

1822-1832-ci illərdə 100-dən artıq yaşayış məntəqəsindən ibarət mahalın əhəlisinin 98 faizi (14354 nəfər) azərbaycanlılardan ibarət olub. Göyçə gölü, Ağlağan dağı, Aygır bulacağı kimi bir çox yer-yer adlarına "Kitabi-Dodo Qorqudu" da rast gəlinir. Qədim gürcü mənbələrində Göyçə Qelakuni kimi qeyd olunub, həm gəl, həm də dağ adı bildirir. Keçən əsrdə Göyçə gölü hövzəsində, onun cənub səhilində əhəli azərbaycanlılardan ibarət olan Göğbrən kəndi təpəlik ki, "Qelakuni" adı çəkilən Uratu yazısı da möhür bu ərazidə aşkarlanıb. Göyçə və Zəngəzur bölgələrində qayalarlada tapılmış və eramızdan əvvəl VIII əsrdə aid olan Uratu dilindəki kitəbələrə qeyd olunmuş "ölkü" adları (Aydanza, Qelakuni, Kuarli, Elar və s.) ilə XIX əsrdə və son vaxtlara - 1988-ci ildə Ermənistan azərbaycanlıların yaşadığı Adyanın, Kurikond, Elico, Qulicən, Kəbquran, Elar və s. məntəqə adlarından yalnız kiçik fonetik dəyişikliklərlə fərqlənir. Etnoqraf, tarix elmləri doktoru, professor Qiyasəddin Qeybullaev bu toponimlərin Göyçə ərazisində yerləşdiyini və Göyçə-

Köç

nin on azı 2800 yaş olduğunu tarixi faktlarla sübuta yetirib.

Publisist, jurnalist Salman Vilayetoğlunun mülahizəsinə əsasən, "4-5 min il əncə Misirdən Tibetə qədər böyük bir coğrafi mədəniyyət yaymış Oğuz türklərinin leksikonunda "Göyçə" kolmosu "Somavi varlıqlar yurdu" anlamına gəlir. Rus və erməni mənbələrində "Göyçə" Göyçay kimi qeyd olmur, Yəni "göy çay". Deməli "Somavi çay su", Yəni "somavi çayın, suyun ortasında yerləşən yer" deməkdir. Bolko əhəlisində də xoşəməniyyət olmasa ehtəbiətindən irəli gəlir.

Göyçə mahalı cənubdan Ağlağan təpəsi, Dəlik, Cənibəl dağları, Solimgədiyi, şimalda isə Mürğüz, Şahdağ silsiləsi ilə ohaatə olunub. Şah dağının bəxəndə bu mahal ortasına ayna salmış güllü bir növbəni xatırladı. Mahalın tamamı dağlıq əraziyə yerləşən Aşağı Qaranlıq bölgəsinin rəngarəng çiçəkləri sanki təbiətin toxudugü xalqına bənzəyir.

Bu torpaqların Oğuz türklərinə mənsəbiyyətini bildikləri və bundan qorxduqları üçün ermənilər müntəzəm olaraq dəfələrlə yerli əhəlinin sayını azaltmaq, nüfuzunu zoiflətmək məqsədilə sonodda "köniüllü", istəməli isə zorla köçürməkləni axtırlar. Beləcə, Yeni Boyazd qəzasında Şahdağ silsiləsi ilə Göyçə gölü arasında yerləşən Basarçəqər rayonunun Zəd, Yuxarı Zəğəl, Caxırlı, Qanlı, Gəllivəng, Korkıbaş, Yərpəzi kəndlərinin əhəli 1948-1953-cü illərdə Azərbaycanə köçürüldü. Təkcə Zəd kəndindən 100 ailə Xanlar rayonunda məskunlaşdırıldı. Vədi, Zəngəbasar, Qəmərli, Axta, Yeni Boyazd rayon cəmətli yerlə deportasiya zamanı domiryl stansiyalarına köçürüldü, hətforlərdə küçələrdə, yollarda qalan qorbi azərbaycanlılar, dost-nəsin, qohum-qardaş evində müvəqətlər məskunlaşmış, aqlı, öziyətli kişilər. Onların yerinə isə xarici ölkələrdən Təkcə Azərbaycanə çəxlə erməni götürüldü. 1946-cı ildə Bolqarıstan və Rumıniyadan 509 min nəfər, 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanistan, Misir, İrən və Livandan 35,4 min nəfər erməni götürülərək Qorbi Azərbaycanə yerləşdirildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması əfrosində Cənubi Qafqazda azərbaycanlıların əlliklə yaşadıqları ərazilər

təqribən 150 min kvadrat kilometrə bərabər idi. 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlər meydana gəldikdə, əzəli Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsində Ermənistan Respublikası yaradıldı və beləliklə, Cənubi Qafqaz respublikaları arasında sərəhd məsələləri qismən nizama salındıqdan sonra Azərbaycan torpaqlarının ərazisi 113,9 min kvadrat kilometr oldu. 1920-ci ildə isə RSFSR-in XI Qırmızı Ordusu tərəfindən hərbi təcavüz uğraması noticosında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğrayıb və Azərbaycan ərazisi ilə Zəngəzur, Göyçə, Şorur, Dorəlyoz, Dilicən mahalları qanunsuz şəkildə Ermənistanə verilib.

1918-1920-ci illərdə Göyçənin 95 kəndi tamamilə dağıdılıb, 95 kənddən 28-1 tamamilə silinib, 18 kənd isə tam erməniləşdirilib. 1919-cu ilin aprelin 13-dən 20-nə qədər quldur erməni Andranikin başçılığında dosto Şişqaya kənd əhəlisinin əksəriyyəti bərsəq adı ilə əldədarəq məlt tövələrində döldürüb vətəncəsinə yandırb. Sağ qalan əhəli qətlə yetirilib, az bir hissəsinə kənd yaxınlığındakı dağlar vastosilə qaçqın düşüb, Səmkir, Gedəboy rayonlarında məskunlaşıb, 1921-ci ildə yənidən güclərini toplayıb döğmə yurdlarına qayıtdılar.

1920-ci ilin aprelində "Azərbaycan" qəzeti yazdı: "Artıq Göyçə mahalında müsəlman qalmayıb. Həzrəti Yeni Boyazd qəzasında onlardan 22 kənd əpərdə olmaqla, 84 müsəlman kəndi dağıdılmışdır. Dağkənd, Qoşabulaq, Səryaycaq, Baş Sərcə, Aşağı Sərcə, Səngəqulo-ağalı, Ağkışlo, Zəd, Qaltı, Ağalı, Böyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu, Zorribil, Ədli, İnkədağı, Qararəim, Kosəmon, Qərbək, Bala Mirzə, Şişqaya, Baş Həci, Qoşabulaq kəndinin 15 mindən artıq evi ələ ohaatə bəlişin məli, dövfləyi başla-bəşmə buraxıb qaçmışdır. Bütün yerlə-əməklə həzrəti ermənilərə qalıb, qarət edilmiş dövlət hər nəçə mişyon və həttə milyardlar qədarıdır".

1826-1829-cu illərdə erməni-rus hərbi birləşmələrinin Göyçə mahalında həyata keçirdikləri soyqırım zamanı Basarçəqər azı min illik tarixi əhəli Ağkışlo kənd əhəlisini kütləvi qətləmə moruz qalıb. Sağ qalanlar isə o qədər az olurlar ki, kəndi bərpə etməyə gücləri çatmır.

1918-1919-cu illərdə isə daşnakların türklərə qarşı törətdiyi qırğın noticosında Göyçənin var-yoxu talanıb, əhəli öz dədə-baba yurdlarını tərk edib yənidən başqa yerlərə köçməyə məcbur oldu. Əllifləri ilə cəmi tələyi yaşayın ustad Aşıq Ələsgər də erməni quldurlarının törətdiyi soyqırımlar noticosında qaçqın-köçkün həyatı yaşayıb. Nəhayət, 1921-ci ildə o, Ağkışloya qayıdıb və ömrünün son illərini döğmə kəndində həmə xalqına, həmə də ələsinə üz verən faciələrdən döləyi dərün həzi nəçə başa vurub.

1988-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında erməni millətçiləri ardı-arası kəsilməyən mitinglər keçirir, bu bölgələrdən türklərin çıxarılmasını tələb edirdilər. Evlərdə od vururlar, insanlar işgəncə ilə qətlə yetirilir, qadınların sinəsinə xoş çəkilir, əyəcə, qəçəyə rohm edilmir. Bu ərazilərdə iqtisadi blokada mədəm edilir, SSRİ rəhbərliyi isə bu onlara ya laqədcəsinə yanəsər, ya da bəlorəkdən göz yumurdu.

1988-ci ilin noyabrın 22-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin sessiyası öz işini yənməçə dəyandırdaraq, bütün stansiya rəhbərlərinə "noyabr ayının 28-dək respublikanın türklərdən təmizlənməsini təmin etmək" tələbi verir. Ermənistan azərbaycanlıların çıxarılması üçün son həzrlıq işlərinə başlanılır. Yüzillər boyu həyata keçirilən "Türksüz Ermənistan" planının son mərhələsinə start verilir.

29 noyabr 1988-ci il Daşnak terror qruplarının təzyiq və təcavüzlərinə dəvəm gətirəyən Basarçəqərin Aşağı və Yuxarı Sərcə, Qayabəşi, Qoşabulaq, Şubatan, Xağlı, Sən Yaqub, Qaraqoyunlu, Noriman, Ağkışlo, Zərkənd, İnkədağı kəndlərinin əhəlisi tiki vərərk, sobalannın üstündə işi vətənkərləri, tövlədə məl-qaralannı tərk edib, evlərinin qapı-bacısını açıq qoyub qədlə dağlar aşıb Kəlbəcər rayonuna ərazisinə qaçmalı olurdular. Yaşlı, qadın və uşaqların çoxu yolda soyulan tələf olur. Əhəlinin çoxu 31 regiona parayın, didərgin düşürlər. Göyçöl, Qoranboy, Tərtər rayonlarına, Bakıya üz tuturlar.

Təkcə ələ Ağkışlo kəndindən 120 ailə pəron-pəron dağılıb. Uzlərinə xoş baxılan yerlərə od olur, kəç baxılan da. Ağır da olsa, bir gün öz yurdlarına qayıtmaq ümidli qaçqın-köçkün taleyi yaşayın bütün insanlarımız kimi hər cəfayə dözürlər. Nəhayət, 1991-ci ildə Tərtər rayonuna Səvəqəssən (Madağız) kəndinə pənəli gətirib, coğrafi iqlimi döğmə Göyçəlinin xatırlatdığı üçün buradı qoraylaşırlar. Amma buradan da kəç etməli, bu dəfə də qaçqınlı həyatı yaşamaq olmur. Bəls ki, 1994-cü ilin aprel ayında Mənzəli Qorayqanın başçılığında Ermənistan cəndusunun Eçmişdən kəniillilər döstəsinə cəndus Səvəqəssən işğal edir.

Yəni yox, yəni kəç... Köç kəçə qarşı. Dərd ortığı oduqları kənd əhəlisinə bərabər yəllə təkülür, bir pərsən olurlar. Zəman, külək kimi hər ailəni bir yerə sovurub artır. Düz 26 ildə sonra, kəçən il 3 oktyabr 2020-ci il tarixində Qarabəgdə gedən döyüşlər zamanı Azərbaycan Silahlı Qüvvələri - Mızzofür Özləyən tərəfindən Səvəqəssən kəndi əzad edilir. Azərbaycanın hər güşəsində insanlarımız sevincədən əğlayıb. Bu gün bütün Qarabəğ əhəli qədlərdən sevincəli, sobirsizliklə vətəni qaydacaqları gün gələyir.

Kim bilir, bəlkə bir gün öz döğmə Göyçəsinə qayıtmaq Göyçə, Ağkışlo cəmətində da qismət olar. Amma bu gün Azərbaycan müstəqil oryanizəsinə pəron-pəron dağlan və aیلor, yənidən ən əzəndən onlara döğmə yurdların xatırladın Səvəqəssən kəndinə qayıtmaq əzri edür ki, bərs bərdə yənidən bir oba-ələ olsun, xeyrini, sərəni bir yerdə qeyd etsən, şənliklərdən bir sevincinlər, bir Oğuz elini yənidən dir-qətilərlər.